

چکیده:

زمینه و هدف: شناخت شعرای که به زبان پارسی شعر گفته‌اند و بر گنجینه‌های فرهنگ و ادب ایران افزوده‌اند در پژوهشهای ادبی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. فانی کشمیری عارف و ادیب صاحب نام خطه کشمیر قرن یازده، در زمره نام‌آورترین شاعرانی که به تأثی از حکیم نظامی اقدام به خمسه‌سرایی نموده است. در این پژوهش، ضمن بررسی ابعاد مختلف زندگی فانی کشمیری به معرفی آثار این شاعر و نویسنده بزرگ پرداخته خواهد شد و برخی تعارضات در نوشته‌های او مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

روشها: شیوه بررسی در این جستار، تحلیلی توصیفی بوده؛ بر این اساس با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و یادداشت‌برداری از این منابع اهداف مورد نظر تامین گردیده است.

یافته‌ها: فانی شاعری عارف و عالمی صاحب‌نام، زبانزد به حسن خلق و سنجیده رضیه در دیار کشمیر است. آثار متعددی به نظم و نثر دارد. از لحاظ نسبی به شیخ یعقوب صرفی میرسد. با تربیت شاگردانی ممتاز _غنی، سلیم و اصلح کشمیری_ در کشمیر به رتبی ممتاز دست یافته است. از اعیان کشمیر است که مقام صدرا در دربار شاهجهان، مجالست با شاهزاده داراشکوه، مصاحبت والی بلخ، همنشینی بزرگان و صاحب منصبان کشمیر را در کارنامه خود دارد. و در مقام تصوف، خرقة خلافت از مولانا شیخ محب الله اله آبادی پوشیده و علاقه‌مند به شعر و فلسفه است. انتساب "دبستان المذاهب" به فانی به اسناد و مدارک بی‌پایه و مغرضانه برمیگردد و تنها باورها و دریافت‌های تعدادی از افراد بی‌دانش بوده است.

نتیجه‌گیری: فانی کشمیری شاعری فاضل و عارف، دارای جایگاه ویژه علمی و عرفانی در کشمیر است و در ایران تقریباً ناشناخته است. جایگاه رفیع او در کشمیر به استناد تذکرها علاوه بر آثارش، به شاگردان نام‌آوری که در محضر او تلمذ کرده و از فضل و دانش فانی بهره‌مند شدند نیز برمیگردد. آثار وی مبتن طبع و قریحه سرشار وی است؛ که علاوه بر زبانی پخته، آراستگی و پیراستگی در اندیشه و کلامش، آشکار است، و از ذخایر خاص زبان شعر در آفرینش ترکیبات و تعبیرهای جدید بهره برده و واژه‌گزینی و ترکیب‌سازی از خصوصیات ویژه کلام اوست. در نثر نیز انتساب "دبستان المذاهب" به فانی و رد آن، مورد بررسی قرار گرفت.

تاریخ دریافت: ۳۰ دی ۱۴۰۳

تاریخ داوری: ۰۱ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ اصلاح: ۱۶ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش: ۰۱ اردیبهشت ۱۴۰۴

کلمات کلیدی:

فانی کشمیری، آثار، حکیم نظامی، خمسه‌سرایی

* نویسنده مسئول:

✉ ali-salehi@azad.ac.ir

☎ (۰۹۸۲۱)

ORIGINAL RESEARCH ARTICLE

Fani Kashmiri and his work

S. Sadat Najm al-Dini, A. Salehi*, F. Mohseni Hanjani

Department of Persian Language and Literature, South Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 29 January 2025
Reviewed: 19 February 2025
Revised: 06 March 2025
Accepted: 21 April 2025

KEYWORDS

Fani Kashmiri, Works, Hakim
Nizami, Khamse Sarai

*Corresponding Author

ali-salehi@azad.ac.ir

☎ (+98)

ABSTRACT

BACKGROUND AND OBJECTIVES: Knowing the poets who wrote poetry in Persian language and added to the treasures of Iran's poetry and literature is of special importance in literary research. Fani Kashmiri mystic and writer of the Kashmir region of the 11th century, is among the most famous poets who wrote Khumsesari under the influence of Hakim Nizami. In this research, while examining various aspects of Fani Kashmiri's life, the works of this great poet and writer will be introduced and some conflicts in his writings will be analyzed.

METHODOLOGY: The research method in this thesis is a descriptive analysis; Based on this, by using library resources and taking notes from these resources, the desired goals have been achieved.

FINDINGS: Fani is a well-known mystic and scholarly poet, known for his good nature and good fortune in the land of Kashmir. He has many works in verse and prose. From a relative point of view, it reaches Sheikh Yaqub Sarfari. He has achieved a distinguished rank in Kashmir by educating students of Mumtaz Ghani, Salim and Aslah Kashmiri. He is one of the nobles of Kashmir who has the position of chieftain in the court of Shahjahan, meeting with Prince Darashkoh, meeting with the Governor of Balkh, being with the dignitaries and officials of Kashmir. And in the position of Sufism, he wears the cloak of caliphate from Maulana Sheikh Mohibullah El Abadi and is interested in poetry and philosophy. The attribution of "Dabastan Al-Mazahb" to Fani is based on baseless and biased documents and was only the beliefs and perceptions of a number of ignorant people.

CONCLUSION: Fani Kashmiri, a virtuous and mystical poet, has a special scientific and mystical position in Kashmir and is almost unknown in Iran. In addition to his works, his lofty position in Kashmir is attributed to his famous students who studied under him and benefited from his grace and mortal knowledge. His works show his rich nature and fragrance; In addition to mature language, elegance and beauty are evident in his thoughts and words, and he uses the special reserves of poetic language in creating new combinations and interpretations, and word selection and composition are special features of his words. In prose, the attribution of "Dabestan Al-Mazahb" to Fani and its rejection were investigated.

DOI: <http://10.22034/bahareadab.2025.18.7781>

NUMBER OF REFERENCES	NUMBER OF TABLES	NUMBER OF FIGURES
 42	 0	 0

مقدمه:

کشمیر از دیرباز از مراکز مهم زبان و ادب فارسی بوده است. وجود ده‌ها شاعر و سخن‌سرای پارسی‌گوی کشمیری و مهاجرت بسیاری از شاعران ایرانی به این سرزمین، نشانگر پایگاه محکم و استوار زبان و ادب فارسی در این سرزمین است، که برخی کشمیر را به درستی ایران صغیر نامیده‌اند. نفوذ زبان فارسی به کشمیر با ورود اسلام و عرفان^۱ در این خطه همراه بوده است.

"شیخ محسن"، متخلص به "فانی کشمیری" فرزند "شیخ حسن کشمیری"، از شاعران سده یازدهم هجری است که چون جمعی از پارسی‌دانان و پارسی‌گویان هند به دست او تربیت شدند، در تاریخ ادب فارسی در شبه قاره مورد عنایت بسیار قرار گرفته است. غنی کشمیری، سالم کشمیری و اصلح کشمیری از جمله شاگردان نامور او به شمار می‌روند. «غنی کشمیری، شیخ یعقوب صرفی و کامل از معروفترین شعرای فارسی‌گوی کشمیر بوده‌اند و شعرای بزرگ فارسی نیز از ایران به کشمیر آمده‌اند. در ساختمانهای قدیمی و مزارهای کشمیر بعضاً کتیبه‌های فارسی دیده میشود.» (حاج سید جواد، ۱۳۷۱: ۵۷، ج ۱)

ملا محسن فانی، شاعر و ادیبی صاحب فضل و متبحر، خوشگو و خوش صحبت در خطه کشمیر است. آثار متعددی دارد که عبارتند از:

اخلاق عالم آرا (به تقلید از اخلاق ناصری و اخلاق جلالی) در باب اخلاق، کشورداری و خانواده، دیوان شعر- مثنوی ناز و نیاز در ۱۹۲۸ بیت (داستان عشق موسی و دختر زرگری بنام موهنی)، مثنوی میخانه در ۱۲۲۷ بیت (در توصیف کشمیر)، مثنوی مصدر الآثار در 1598 بیت به پیروی از مخزن الاسرار نظامی گنجوی^۲. مثنوی هفت اختر اهدایی به عالمگیر شاه، در نشر هم آثار چو: نجات المومنین، شرح عین العلم، دبستان المذاهب^۳. از مهمترین آثار این شاعر فاضل که وی خود را به سبب آن نامدار میدانند، "مصدر الآثار" است که آن را به تقلید از مخزن الاسرار نظامی سروده است.

با عنایت به جایگاه ادبی فانی کشمیری، او در ایران کاملاً ناشناخته و تحقیق ویژه‌ای در زمینه آثار او به انجام نرسیده است. در این مقاله کوشش کرده‌ایم ضمن معرفی این شاعر عارف، آثار او را نیز مورد بررسی قرار دهیم.

مروری بر زندگی فانی کشمیری با تکیه بر تذکرها:

درباره زندگی و آثار فانی کشمیری، به مواردی که در تذکرها آمده میتوان استناد کرد. در اینجا به مطالبی که

^۱ - در این عرصه نام بزرگانی نظیر "میر سید علی همدانی" به عنوان شخصیتی که بیشترین نقش را در پیوند مردم ایران و کشمیر داشته، برجسته و آشکار است.

^۲ - (تصحیحی برای این مثنوی در ایران مشاهده نشده است و تصحیح پرفسور عابدی از دو نسخه خطی که با حروف اختصاری "م" و "ک" - "مصدر الآثار نسخه خطی شماره ۱۶۰۰ اندیا آفس لائبریری -لندن، و آن دیگر کلیات فانی نسخه خطی شماره ۳۵۶۵ رضا لائبریری، رام پور، کتابت ۱۰۷۲ هجری -نشان داده شده است و بدون تعلیقات و تحشیه بوده و دسترسی به دو نسخه‌ای که محقق به مدد آنها توانسته برخی از بیتها را که در نسخه پرفسور عابدی نبوده به اثر اضافه نماید را نداشته است. و نسخه‌های محقق در این پژوهش *نسخه مجلس و * نسخه تاجیکستان و تصحیح پرفسور عابدی- مجلس نسخه‌ای با ۱۵۴۱ بیت، به شماره «IR» ۱۰-۳۳۸۹۵ که در کتابخانه مجلس ثبت شده است. نسخه تاجیکستان، که نسخه اساس میباشد. با ۱۵۹۰ بیت، تصحیح پرفسور عابدی در قالب مثنویات فانی -بوده است. نسخه‌ای هم در ازبکستان هست که با تمام مکاتباتی که صورت گرفت حاضر به دسترسی محقق در این پژوهش، به نسخه نشدند.)

^۳ - (برخی آن را از میرزا ذوالفقار آذر ساسانی، موبد کیخسرو اسفندیار پسر آذر کیوان میدانند.)

مربوط به این ادیب صاحب نام کشمیری می‌باشد و در تذکره‌ها^۱ آمده است، اشاره می‌کنیم. نام فانی در بخش شعرای صاحب نام کشمیر آمده است.

شیخ آقابزرگ تهرانی، در "الذریعة إلى تصانیف الشیعة" به بیان تألیف آثار خطه کشمیر و قرن یازدهم پرداخته است.

همچنین آقا بزرگ تهرانی در اثر دیگرش "هدیه العارفین، اسماء المؤلفین و آثار المصنفین" که دو جلدی و به زبان عربی است، در جلد دوم بخش دوم، از مثنوی مصداق‌الآثار نام برده و آن را لطیف‌ترین اثر وی می‌داند.^۲ (آقابزرگ تهرانی، بغدادی، ۱۹۵۱: ۲۹۳، ج ۲)

ملک سلیم جاوید در "حدیث کشمیر در شعر فانی کشمیری" که مقاله‌ای در حوزه شناخت شعر فانی است، پیرامون فانی و شعر او از لحاظ ساختار و محتوا سخن گفته است.

"سفینه خوشگو" از بندر ابن داس خوشگو،- از دوستان میرزا عبدالقادر بیدل - که مشتمل بر سه دفتر بوده است و به شرح حال شعرای پارسی زبان کشمیر پرداخته است.

محمد ظفر خان، در مجله (الهلال، خرداد ۱۳۳۸ و در "محسن کشمیری"، ش ۲۷، ص ۳۹ تا ۴۶) درباره فانی توضیحاتی مبسوط دارد. و همان نشریه (در دی ۱۳۵۰ شرحی در صفحات ۲۹ تا ۳۷) درباره مثنوی مصداق‌الآثار همراه با ابیاتی برگزیده از آن آورده است.

پروفسور امیرحسن عابدی در سال ۱۹۶۴ میلادی، مثنویات فانی کشمیری را در سرینگر به طبع رسانده است. ایشان مثنویهای فانی کشمیری را در سال ۱۹۶۴ میلادی در سرینگر، با بهره از دو نسخه خطی (شماره ۱۶۰۰، اندیا آفس لائبریری-لندن) تصحیح کرده‌اند.

"تذکره مرآت الخیال"، از شیر علیخان لودی نیز شرحی از شعرای کشمیر و از جمله فانی کشمیری آورده، علیخان لودی ضمن تمجید از شخصیت ادبی فانی، پیرامون وی، زندگی و اختلافات وی و جایگاه او در آن سده در کشمیر مطالبی را آورده است و او را مردی فاضل، متبحر، صاحب جاه، پاکیزه روزگار، خوشخو و خوش صحبت می‌داند که: «سالك مسالك نكتة دانی شیخ محسن فانی- اصلش از کشمیر است.» (لودی، ۱۳۷۷: ۱۴۶)

محمد طاهر نصرآبادی در "تذکره الشعراء"، که یکی از منابع ارزشمند ادبی، تاریخی، هنری و اجتماعی عصر صفویه می‌باشد نیز از این ادیب فاضل نام برده است. نصرآبادی این کتاب را در سال ۱۰۸۳ ه.ق، بنام شاه سلیمان صفوی آغاز کرده و شرح احوال بعضی از شاعران معاصرش را تا سال ۱۰۹۰ ه.ق بتدریج به آن افزوده است.

"فهرست نسخه‌های خطی فارسی آرشو ملی پاکستان، اسلام آباد (گنجینه مفتی فضل عظیم بهیروی)" از عارف نوشاهی در بخش دو، در مجموعه‌ها، قسمت معرفت تقویم، مجموعه ادب شماره سی و هفت در بخشی که از

- ۱- قدیمی‌ترین تاریخ کشمیر، «راج‌ترنگنی» تألیف کلن به زبان سنسکرت است و وقایع سالهای ۱۴۵۰-۱۴۹۰ (میلادی) را در بردارد. حدوداً دویست سال بعد در عهد سلطان زین‌العابدین مورخی به نام «یون‌راج» تاریخ کشمیر را نوشت. از کتابهای تاریخ کشمیر که به زبان فارسی تحریر یافته است، «تاریخ حسن» اهمیت فراوانی دارد. این تاریخ با کمک تاریخهای سنسکرت کشمیر و مآخذهای دیگر به تحریر درآمده است. تاریخ حسن مشتمل بر چهار جلد است: جلد اول درباره جغرافیای کشمیر، جلد دوم متعلق به تاریخ سیاسی (از عهد قدیم تا ۱۸۸۵م)، جلد سوم متعلق به احوال صوفیان کشمیر و آخرین جلد متعلق به شعرا، ادبا و خطاطان است که در عهد تیموریان در کشمیر بوده‌اند. این تاریخ از مؤسسه «تحقیق و اشاعت، دولت جامو و کشمیر، سرینگر» بین سالهای ۱۹۵۴ تا ۱۹۶۰م به زبان فارسی نگاشته شد.

- ۲- «فانی الکشمیری» محمد محسن الکشمیری المتخلص بفانی من وزرای شاهجهان شاه الهندی المتوفی بکشمیر سنه ۱۰۸۱ احدى و ثمانین و الف له دیوان شعر فارسی فی سنه آلف بیت. لطافت بار مصداق‌الآثار فی مثنویات فارسی» (آقابزرگ تهرانی، بغدادی، ۱۹۵۱: ۲۹۳، ج ۲)

بزرگان و امرای شاهجهان نام میبرد از فانی با نام ملا محسن فانی کشمیر یاد میکند و او را در زمره امرای نامداری که درین زمان میمنت نشان گرم هنگامه سخن بودند، قرار میدهد. (نوشاهی، ۱۳۹۰: ۲۶۹)

محمدطاهر نصرآبادی در "تذکره نصرآبادی" در "فرقه سیم" که در ذکر شعرای هندوستان است، به خطی و بیتهای فانی اکتفا میکند که: «خوش طبیعت است این بیت از اوست:

ما خود از ضعف به کویش نتوانیم رسید یاد ما گر نکند کس، ز فراموشی نیست.» فانی کشمیری (نصرآبادی، ۱۳۱۷: ۴۴۷)

در "ایران صغیر" خواجه عبدالحمید درباره شخصیت و تاریخ تولد و وفات وی مطالبی آورده است. (عرفانی، ۱۳۳۵: ۱۵۹)

رحم علیخان ایمان در "جامع اللطایف" به شعر فارسی از سده سه تا دوازده پرداخته است. در ترتیب الفبای در باب الفاء فانی را از اکابر کشمیر دانسته و «شاگرد ملا حیرتی و استاد غنی و غیره و مرید شیخ محب اله آبادی و مصاحب دارا شکوه بود.» و ابیاتی از وی نقل میکند.

همه بردند آرزو در خاک خاک دیگر چه آرزو دارد؟ (ایمان، ۱۳۸۶: ۵۱۵)

ملک سلیم جاوید درباره تاریخ تولد وی در "حدیث کشمیر" در شعر فانی آورده است که: «ملا شیخ میرزا محمد محسن فانی فرزند شیخ محمد کشمیری در سال ۱۰۲۳ ه. ق/ ۱۶۱۵ میلادی در خانه‌ای به مقام حوضخانه در قطب الدین پوره واقع در سرینگر پایتخت کنونی کشمیر چشم به جهان گشود.» (جاوید، ۱۳۸۵: ۲۲۲)

محمد افضل سرخوش در "کلمات الشعرا" درباره او، و جایگاه او در دربار داراشکوه و اشعارش سخنی آورده است. صاحب "مجمع النفائس" سراج الدین علیخان آرزو نیز به فانی، آثار، مراد، اساتید، شاگردان و شعرای همعصر وی در کتاب خود پرداخته است.

مؤلف "تاریخ حسن"، پیر غلام حسن کهوپیهای درباره آثار وی و به خصوص دلیل تصنیف "دبستان مذاهب" را آورده است.

آزاد بلگرامی در "خزانه عامره" از فانی و معاصرین وی نام برده است.

حسینقلی خان عاشقی عظیم آبادی در "نشر عشق"، فانی را سرآمد در علوم کشمیر آن دوره دانسته و از زندگی ادبی او مواردی را ذکر نموده است.

واله داغستانی در تذکره "ریاض الشعرا" به زندگی ادبی و جایگاه اجتماعی وی پرداخته است.

علی ابراهیم خان خلیل بنارسی در "صحف ابراهیم" از فانی در مقام استاد حاجی محمد اسلم نام برده است.

نگارنده "نتایج الافکار" گوپاموی، در تذکره خویش، فانی را از اکابر و اعظم کشمیر دانسته و ویژگیهای شخصیتی و اجتماعی وی را طرح میکند.

صاحب "ریاض الافکار" نیز درباره فانی و جایگاه سخن وی مطالبی را آورده است.

آثاری چون "تذکره شعرای کشمیر" از اصلح، "برگزیده‌ای از پارسی‌سرایان کشمیر" از تیکو، "تذکره شعرای کشمیر" از راشدی نیز به بررسی شاعران و پارسی‌سرایان کشمیری پرداخته است. در این پژوهش، با بهره‌گیری از روش کتابخانه‌ای_ توصیفی تحلیلی، ابتدا تمام منابع مطالعه، فیش برداری، سپس بررسی و ارزیابی و آن گاه با دقت در تحقیق پیاده سازی گردیده است.

فانی کشمیری از عالمان، صوفیان صاحب نام و سرآمد شاعران سده یازدهم هجری قمری در خطه کشمیر است که به زبان فارسی شعر سروده است. وی شاعری عارف و ادیبی فاضل، که در قرن یازدهم بسیاری از بزرگان خطه کشمیر به گواه تاریخ، از شاگردان وی بودند. شاگردانی ممتاز و بنام چون ملا محمد طاهر معروف به غنی کشمیری^۱، سلیم کشمیری^۲ و اصلح کشمیری در محضر فانی به شکوفایی طبع رسیده‌اند. محمد افضل سرخوش در "کلمات الشعرا" درباره او می‌گوید: «استاد غنی، از اکابر کشمیر صوفی مشرب بود. و از مصاحب دارا شکوه. دیوان ترتیب داده و مثنوی نیز فکر کرده دو بیت ازو بخاطر است.

دیده نهان داشت نقش آن کف ما را اشک به مردم نمود رنگ حنا را
موی سفید خنده صبح اجابت است گشتیم پیر بر در او تا دعا رسید.
"فانی کشمیری" (سرخوش، ۱۹۵۱: ۱۴۲)

در باب همنشینی فانی کشمیری با بزرگان کشمیر و جایگاه ادبی و مقام عرفانی میتوان به این اشاره داشت که، صاحب "مجمع النفائس" سراج الدین علیخان آرزو فانی را از اعظم کشمیر، که اشعار او را قریب به شش هفت هزار بیت که هر غزل کم و بیش از هفت بیت نیست برشمرده و می‌گوید که با مفید بلخی معاصر است و مفید هجو شیخ کرده گرچه رتبه شاگردان شیخ را از مفید بالاتر دانسته و اذعان دارد که شیخ فانی در فن شعر سرآمد است. و ابیاتی را از او در این تذکره می‌آورد. او را مجالس سلطان و شاگرد ملا صرفی که بسیاری از اهل کمال از دامن تربیت وی برخاستند، میدانند. «مصاحب سلطان داراشکوه بود و خرقة درویشی از جناب شیخ محب الله اله آبادی که ثانی ابن عربی است گرفته. چنانکه در یکی از مثنویات خود موزون نموده است.» (آرزو، ۱۳۸۳: ۱۲۷۳، ج ۳) و همچنین شیر علیخان لودی نیز به مجالست فانی با بزرگان کشمیر و اوضاع وی بعد از عزل از منصب صدارت و سرانجام وی اشاره می‌کند. شیر علیخان لودی، فانی کشمیری را مردی فاضل، متبحر، صاحب جاه، پاکیزه روزگار، خوشخو و خوش صحبت میدانند و در اثر خویش "مرآة الخیال" از او این چنین یاد میکند که: «سالک مسالک نکتہ دانی شیخ محسن فانی- اصلش از کشمیر است.» (لودی، ۱۳۷۷: ۱۴۶)

لودی در ادامه آورده است که، شیخ محسن فانی، شاعری صاحب مقام که بزرگان کشمیر در خانه‌اش آمد و شد داشتند. خدمت صدارت داشت و مرجع خاص و عام کشمیر بود. در زمان فتح بلخ به دست سلطان مراد بخش و گریختن ندر محمدخان و ضبط اموال وی، و یافتن دیوان ملا فانی در کتابخانه محمدخان که در آن ابیاتی در مدح والی بلخ سروده بود از منظر پادشاه افتاد و معزول از خدمت صدارت گشت. اما سالیانه‌ای مقرر برایش در نظر گرفته شد. فانی تا پایان عمر در کشمیر ماند و به جلسات درس و بحث پرداخت. علاقه‌مندی شیخ فانی به یکی از لولیان

^۱ - ملا طاهر غنی کشمیری شاگرد شیخ محسن فانی کشمیری است و بواسطه شعرهایش از استاد خود مشهورتر میباشد و در تذکره‌ها از وی بیشتر نام برده شده است. محمد افضل سرخوش در کلمات الشعرا درباره او می‌گوید: «صاحب طبع عالی بود پایه سخنوری را بدرجه کمال رسانده. از خطه کشمیر بلکه از اقلیم هند همچو او خوش خیال، نازک بند، معنی یاب بر نخواستسته» (سرخوش محمد افضل، ۱۳۸۰: ۱۹۵۱) و درباره نوع شعر غنی اظهار می‌دارد که: «اکثر فکرش بطرز ایهام است» (نک، همان: ۱۳۸) صائب تبریزی بر قریحه و ذوق شاعری او رشک می‌برده و حکیم صاحب و فقیر هم از ابیات او در اشعار خویش بهره برده‌اند. (نک، همان: ۱۴۰)

^۲ - نام او ملا لطف الله ولد سید میرعلی از سادات کشمیر است. سالم تخلص دارد (لغت نامه) «از برهمن زادگان کشمیر بود که در اواسط سده یازدهم قمری بدنیا آمد. دیوان او مشتمل است بر غزلیات و رباعیات و مخمسات و قصاید و مثنوی که گنج معانی نام دارد.» (رادفر، ۱۳۸۵: ۶۵)

کشمیر بنام نجی که ظفر خان^۱، ناظم کشمیر هم به او تعلق خاطری داشت و بدین سبب کدورتی بین این دو پیش آمد که ظفر خان با ابیاتی به ناسزا گویی شیخ پرداخت و فانی بر ملاحظه حکومت ظفر خان و موقعیت وی آنها را ناشنیده انگاشت و خاطر به جواب آن فرود نیاورد نیز از مواردی است که در تذکره‌ها آمده است. رحلت شیخ در سنه هزار و هشتاد و یک رخ داد. (همان: ۱۶۷-۲۰۰)

و به قصیده‌ای^۲ که فانی در مدح شاهجهان سروده و اکثر الفاظ هندی در آن درج و بطریق زبینه و خوش‌نما می‌باشد، اشاره میکند و شیخ را در فن شعر سرآمد میدانند.

از لحاظ موقعیت اجتماعی و سیاسی نیز از همراهی فانی کشمیری در سمت دبیر رسایل با هیات سفرای کشمیر یاد شده است. دکتر عبدالله متولی در کتاب خود با عنوان "مبانی، چارچوبها و الگوهای سفارتی و مکاتباتی ایران" از فانی به عنوان ادیبی سخنور که منشی بود و شرح وقایع را مینوشت و به همراه خان عالم از طرف جهانگیرشاه برای امور سیاسی به دربار شاه عباس آمده بود. نام برده است.^۳ «بعد از مراجعت شاه او را به باغ سعادت آباد قزوین منزل دادند و از همراهان سفیر چندین نقاش آمده بودند که از شاه و درباریان نقاشی بکشند و نیز ادیب سخنوری بنام محسن فانی کشمیر که شرح وقایع را مینوشت.» (متولی، ۱۳۹۷: ۱۱۴)

^۱ - «ظفرخان احسن: احسن تربتی، ملقب به ظفرخان ومخاطب به آصف خان، فرزند خواجه ابوالحسن تربتی شاعر و دولتمرد ایرانی تبار هندی است. فرزندش میرزا محمد طاهر، مخاطب به عنایت خان و متخلص به آشنا، نیز از شاعران است. احسن قصیده، غزل، رباعی و مثنوی میسرود. در غزل با مضامین عرفانی و عاشقانه بیشتر طبع آزمایی کرده است. از آثارش میتوان به مثنوی هفت منزل در وصف کشمیر، مثنوی جلوه ناز، مثنوی میخانه راز، دیوان اشعار اشاره کرد.» (رادفر، ۱۳۸۵: ۶۷)

^۲ - و بهار آمد به سیر گلشن هندوستان
چشم مردم از سواد هند روشن میشود
در چمن هر صبح مینا برکند راک بسنت
بس که دارد در چمن میل گرفتاری به سرو
چینه میگیرد چو نرگس دست گلچین را به زر
شب ز شبنم هار حبتیلی به گردن افکند
سیم و زر را وام میگیرد ز حبتیلی و بیل
پادشاه قدران شاهجهان کز فیض او
از هوای گرم هندوستان خود پاک نیست
چیزه از کافر گرفتن پیش او چون فرض بود
هیچکس از سفره احسان او بی بهره نیست
در زمان دولتش نبود عدو هم بی نصیب
زبید از طوطی به جای پر برآرد برگ پان
گو نیارد کس متاع سرمه از هندوستان
نیست طوطی را به جز کلیان چون بلبل زبان
زبید از قمری ز طوق خویش بندد آشیان
لاله میبندد حنا چون گل به پای باغبان
تا تواند شد حریف شاهد هندوستان
نرگس از بهر نثار ثانی صاحبقران
گوشه باغ جهان شد رشک گلزار چنان
بر سرش تا سایه بال هما شد سایبان
همت از حاتم گرفت و عدل از نوشیروان
شد ز دود مطبخش آباد چندین دودمان
میکشد در چشم دشمن سرمه از میا سینان

^۳ - بعد از مرگ اکبر و روی کار آمدن جهانگیر، شاه عباس به حاکمان هرات و سیستان و مناطق مرزی دستور حمله به قندهار میدهد و چون توفیقی حاصل نمیگردد سفیری با نام حسین بیک همراه با نامه به دربار جهانگیر میفرستد که اقدام ایشان خودسرانه بوده است و جهانگیر نیز ده هزار روپیه به سفیر داد. شاه عباس برای مرگ اکبر و به تخت نشینی جهانگیر با پنجاه راس اسب از نژاد عربی و گرجی و بسیار هدایای دیگر به هند رفته دو سال و نیم ۲/۵ در هند ماند. بعدها جهانگیر یک هیات باشکوه دیپلماتیک به ریاست خان عالم که از بزرگان هند است به دربار شاه عباس رهسپار میکند. شاه عباس خود در جنگ با ترکان و کلیلی بیک یساول را مامور استقبال از خان عالم میکند.

و عبدالحسین نوایی در "نامه‌های شاه عباس" در بخش روابط پادشاهان گورکانی هند با سلاطین صفوی، از فانی با عنوان ادیب و سخنور نام میبرد و او را از همراهان خان عالم که به همراه هیاتی جهت پیشکش هدایای خطیر پادشاه هند- جهانگیرشاه- به ایران آمدند دانسته و میگوید: «همراه این سفیر چند نقاش معروف مثل بشنداس و خیرات خان و لیکراج برای تهیه تصاویری از شاه عباس و شاهزادگان و بزرگان دربار وی به ایران آمده بودند و نیز ادیب سخنوری بنام محسن فانی کشمیری که شرح وقایع را مرتباً مینوشت و به هند میفرستاد.» (نوایی، ۱۳۵۷: ۳۰۷) سفری که بیش از دو سال به طول انجامید.^۱

"نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند" اثر هاشم پور سبحانی - در بخش گورکانیان هند، شاهجهان- از فانی شاعره سده یازدهم هند یاد میکند. که بواسطه شاگردان نامدارش مقامی خاص در تاریخ ادب فارسی هند دارد. نگارش دبستان المذاهب را- که فانی برای کسب مقدمات دانشهای علمی و نقلی به سیاحت در هند پرداخته و آشنایی با مذاهب و نحله‌های گوناگون موجب تألیف آن شده-^۲ به او نسبت میدهد. ملازمت محمد ندرخان والی بلخ، آشنایی با شاهزاده محمد دارا شکوه پسر شاهجهان- مقام صوبه دارای اله آباد، آشنایی با مراد خود و تحول او- محب الله اله آبادی- سرایش اشعار صوفیانه بعد از این تحول، فتح بلخ بدست شاهجهان، عزل فانی از صدرات، درگذشت فانی به سال ۱۰۸۲ هـ، آثار فانی نظیر نجات المومنین، شرح عین العلم، دیوانی مشتمل بر قصیده، غزل، قطعه و رباعی، اشعار مدحی فانی در مدح: محمد ندر خان، محب الله اله آبادی، شاهجهان. داراشکوه. ظفر خان احسن. ملاشاه بدخشانی، و میان میر و مواردی دیگر را در این بخش ذکر میکند. «مثنویهایش عبارتند از: مصدرالآثار، ناز و نیاز، ماه و مهر^۳، هفت اختر و میخانه و همه را به تقلید از نظامی گنجوی سروده است. دیوان و مثنویهایش جداگانه چاپ شده است.»^۴ (هاشم پور سبحانی، ۱۳۷۷: ۵۰۸، بخش ۲)

عارف نوشاهی در کتب دو جلدی خویش در جلد دوم از دیوان ملا محسن فانی نام میبرد. (نوشاهی، ۱۳۹۰: ۱۰۱۸، ج ۲)

۱- «... با این که این اقلام جزئی از کل هدایای خطیر شهریار هند بود، از به قدری ارزنده بود که شاه عباس در هنگام بازدید ازین نفایس، سفیر مسکو را به همراه برد تا عظمت هدایا را به رخ او بکشد. پیترو دلاواله که خود حاضر و ناظر بوده شرح دقیقی از این هدایا به دست داده که حکایت از نظر بلند و طبع سخاوتمند جهانگیر میکند.» (همان، ۳۰۷)

۲- «مؤلف چنانکه از متن کتابش بر می آید در پشته در ولایت بیهار زاده شده، با آذر کیوانیان محشور بوده، به همراه چند تن به اکبر آباد رفته و بعد ها برای تهیه مطالب کتابش به مسافرتها گوناگون رفته و کتابش را در ۱۰۵۵ هـ آغاز کرده و در میان سال های ۱۰۶۷-۱۰۶۴ هـ. به پایان رسانده است این کتاب در کلکته و بمبئی و تهران چاپ شده است و در سال ۱۲۶۲ هـ.ش به همراه تعلیقات به اهتمام آقای رحیم رضا زاده ملک دوبار به چاپ رسیده است.» (هاشم پور سبحانی، ۱۳۷۷: ۵۰۹، بخش ۲)

۳- به اشتباه ذکر شده است فانی تنها ۴ مثنوی دارد که عبارتند از ناز و نیاز، میخانه، مصدرالآثار و هفت اختر.

۴- نمونه‌ای از شعر فانی را در کتاب آورده است.

گل جدا آتش من تیز کند خار جدا
دل ز جان گشت جدا جان ز تن زار جدا
سر جدا بر سر آن کوی و به دیوار جدا
که نیاید به سرم هوش ز دلدار جدا
بیخودی خواهی ازین دلبر خمار جدا»
(هاشم پور سبحانی، ۱۳۷۷: ۵۰۸، بخش ۲)

«وه که در وقت میم زان گل رخسار جدا
چه فراقست که جانان چو جدا گشت از من
در و دیوار جدا گشت ز هم بس که زدم
ساقیا داروی بیهوشیم افکن در می
فانیا جام میی نوش درین دهر اگر

یارعلی تبریزی صاحب "ریاض الافکار" نیز به منزلت ادبی وی اشاره دارد و درباره فانی میگوید: «خیلی سخن رس و خوش تقریر بود. صحبتش در کشمیر رشک افزای گل و گلزار میتوان انگاشت.» (تبریزی، ۱۳۸۲: ۴۹)

آزاد بلگرامی در "خزائن عامره" آورده است که: «از هندوستان زایان در عهد اکبری، شیخ فیضی لوای شاعری برافراخت و به خطاب ملک الشعراپی سرمایه افتخار اندوخت و معاصران شیخ فیضی هستند: ملا شیر کوکوالی، و شاهی کالپوری و ضمیری بلگرامی، و در عصر جهانگیری و شاهجهانی شیدا و منیر که هر کدام صاحب بیت است و شیخ محسن فانی کشمیری و محمد طاهر غنی کشمیری و اقران اینها بزم سخن چیدند و غازه تازه بر روی این شاهد رعنا مالیدند و در عهد خلد مکان با وصف عدم توجه پادشاه شعر غلو کرد و از هر گوشه‌ای شاعری برخاست و هم در این عهد ناصر علی و میرزا بیدل طرح سخن به آیین تازه انداختند...» (آزاد بلگرامی، ۱۳۹۰: ۱۴۹)

با عنایت به آنچه بیان شد در تمامی تذکره‌ها از فانی به عنوان ادیبی عارف و فاضلی اندیشمند و معتقد، که آثارش در خطه کشمیر مبین ذوق و طبع سلیم وی میباشد، یاد کرده‌اند و شاگردان نامدار وی که ذوق و قریحه ایشان توسط فانی پرداخته شده نیز، در جهت تکریم مقام فانی یاد میشود. همچنین از وی در بخش شعرای صاحب نام کشمیر که مجالس با داراشکوه و صاحب منصبان دوره خویش است نیز یاد شده است.

زبان فارسی در هند و کشمیر:

کشمیر یکی از زیباترین نواحی مشرق زمین است. غلامحسین مصاحب در "دائرة المعارف اسلامی" در تعریفی که از کشمیر ارائه میدهد می‌آورد که: «کشمیر منطقه‌ای کوهستانی است و قسمتهایی از هیمالیا و قراقرم در آن است. رود سند از آن میگذرد.» (مصاحب، ۱۳۸۳: ۲۲۲۶)

کشمیر به سبب ویژگیهای آب و هوایی همواره مورد پسند و قبول پادشاهان و سلاطین بود و طبع لطیف شعرا نیز این اقلیم را بسیار میپسندید و در وصف آن غزلیات و گاه مثنویهای (نظیر میخانه از فانی کشمیری) سروده شده است. «به سبب زیبایی کشمیر، پادشاهان مغول آن را بهشت روی زمین خوانده‌اند.» (سیدناصری، ۱۳۸۰: ۲۱)

و مشهور است که از اقلیم چهارم و واسطه میان بلاد ترکمنستان و هندوستان است و از وفور ریاض، اشجار و از کثرت جداول و انهار گویا تمام شهر قطعه‌ای از مرغزار جنت است. که خاکی فرحناک و هوایی عشرت انگیز دارد که خود برانگیزاننده قریحه و ذوق هنرمندان میباشد. «کشمیر جنت نظیر موضوع شعر اکثر شعراء خاصه شعرای عصر شاهجهان بوده است. اما علاقه و دلبستگی فانی به سرزمین کشمیر نسبت به شعرای دیگر از این لحاظ بیشتر بوده است که فانی زاده و پرورده کشمیر است.» (جاوید، ۱۳۸۵: ۲۲۲)

ذکر نام کشمیر در شعر شاعران بی‌سابقه نمیباشد. بنا بر تحقیق تیکو اولین قصیده‌ای که درباره کشمیر است، قصیده "فیضی دکنی" است. ابوالفضل فیاضی مشهور به «فیضی دکنی» شاعر پارسی‌گوی هند، ملک‌الشعرا دربار جلال‌الدین اکبر شاه گورکانی، یک صد بیت در وصف کشمیر که به هنگام نخستین مسافرت اکبر شاه به کشمیر سروده است.

«هزار قافله شوق میکند شیگیر که بار عیش گشاید به عرصه کشمیر
تبارک الله از آن عرصه‌ای که دیدن او ورق نگار خیالست و نقشبند ضمیر»
"فیضی دکنی" (تیکو، ۱۳۴۲: ۱۸۴)

زبان فارسی در کشمیر طی سالیان متمادی، در تمام جنبه‌های مادی و معنوی زندگی مردم این دیار در نهایت استواری جا گرفته است. رواج زبان فارسی سبب توسعه فرهنگ و معارف اسلامی و ادبیات به خصوص شعر که وسیله ترویج افکار و احکام صوفیان بود گشت. این اثر گذاری نه تنها در صحبت ایشان، که در خلق آثار برجسته

به زبان فارسی که گنجینه آثار ادبی کشمیر را پر بار کرده است، مشهود است. نفوذ این زبان از دوره سید بلبل شاه سهروردی و بزرگانی چون میرسید علی همدانی- شاعر عارف و عامل پیوند کشمیریان با ایرانیان که یاران و همراهانش را به نقاط مختلف کشمیر میفرستادند، و بواسطه زبان مادری ایشان که فارسی بود، برای ترویج احکام اسلام، از زبان فارسی بهره میبردند.- به سرعت گسترش یافت.

شاهجهان معروفترین فرمانروای شاعر و ادب دوست، در دربار خود کارگزاری داشت که حامی زبان و ادبیات فارسی و همچنین شاعرانی^۱ بزرگی بودند. اسلام گرچه دیرتر از سایر نقاط شبه قاره به کشمیر رسید اما به سرعت بسط یافت. ابوالقاسم رادفر در "کشمیر" می‌آورد که: «دین مبین اسلام دیرتر از سایر نقاط شبه قاره به سرزمین کشمیر رسید، اما به زودی گسترش قابل ملاحظه‌ای پیدا کرد و حکومت مسلمانان در آنجا تشکیل گردید.» (رادفر، ۱۳۸۵: ۳۴)

عصر شکوفایی و گسترش اسلام با ورود صوفیان آغاز گردید. بسیاری از خانقاه‌ها و مساجد، بنام "مساجد حضرت امیر" در دوره او ساخته شده است.

شاگردان به نام فانی کشمیری:

محمد قدرت الله گوپاموی، نگارنده "نتایج الافکار" در تذکره خویش، وی را گنجینه‌ای از فنون نکته دانی دانسته و میگوید که از اعیان کشمیر است و شیخ را در فضل و کمال بینظیر میدانند و از ملایعقوب صرفی صاحب اثر "مسلك الاخیار" در جایگاه استاد فانی در علوم و فنون یاد میکنند. و این که فانی بواسطه جوهر ذاتی و صفاتی، مستعد درگاه شاهجهان گشته است به حسن خلق و سحیه رضیه در دیار کشمیر زیانزد بوده است. و در بخش عرفان فانی هم، از آن که خرقه خلافت از مولانا شیخ محب الله اله آبادی پوشید، میگوید. بسیاری از نام آوران کشمیر شاگرد وی بودند. «از علقه تدریس او اکثری از اهل کمال مثل ملا محمد طاهر غنی و حاجی اسلم سالم غلم شهرت برافراشته...» (گوپاموی، ۱۳۸۷: ۳۷۸)

شاگردان او از بزرگان دوره خویش بودند. در بسیاری از آثار نام فانی در عنوان اساتید اسلم، غنی آمده و از خود وی سخنی آورده نشده است. علی ابراهیم خان خلیل بنارسی در "صحف ابراهیم" میگوید: «حاجی محمد اسلم^۲ برهمنان کشمیر جنت نظیر است. به شرف اسلام که اسلم دین است مشرف گشته به شاگردی شیخ محسن فانی لیاقت و خوش زبانی حاصل کرد.» (عظیم آبادی، ۱۳۸۵، ۱۵۶)

^۱ -الهام ادیبان و شاعران از کشمیر جنت نظیر سبب سرایش ابیاتی در دیوانهای ایشان گشته است. برخی از ایشان نظیر (طالب آملی، سنایی غزنوی، طغری مشهدی، حاجی محمد جان قدسی، سعدی، حافظ و...) که به برخی از ابیات در این مورد اشاره میشود. بنا بر تحقیق تیکو اولین قصیده‌ای که درباره کشمیر هست، قصیده "فیضی دکنی"^۱ است. ابوالفضل فیاضی مشهور به «فیضی دکنی» شاعر پارسی‌گوی هند، ملک‌الشعرا دربار جلال‌الدین اکبرشاه گورکانی، یک صد بیت در وصف کشمیر که به هنگام نخستین مسافرت اکبر شاه به کشمیر سروده است.

«هزار قافله شوق میکند شیگیر
که بار عیش گشاید به عرصه کشمیر
تبارک الله از آن عرصه ای که دیدن او
ورق نگار خیالست و نقش‌بند ضمیر
"فیضی دکنی" (تیکو، ۱۳۴۲: ۱۸۴)

^۲ - شاعری معنی تلاش و نازک خیال که اکثر اشعارش در بادالنظر به فهم نمیرسد و بدین سبب در دل سخنوران فصاحت بیان کلامش چندان چسبان نیست. (خلیل عظیم آبادی، ۱۳۸۵، ۱۵۶)

حسینقلی خان عاشقی عظیم آبادی در "نشر عشق"، فانی را از سخن سنجان بواسطه خوش تقریری میخواند. سرآمد در علوم کشمیر و فخر او را همین بس میداند که از دامان طبع او شاگردانی نظیر ملا محمد طاهر و حاجی اسلم سالم سر بر آوردند. و اشاره به جایگاه او به عنوان عارفی شاعر که در هنگام وزارت صوبه الله آباده دست عقیدت به شیخ محب الله اله آبادی سپرده و از فقر و تصوف بهره‌مند گشته، میکند. «گویند صحبت او در آن شهر مینوسواد، رشک بخش گل و گلزار بود. دیوانش به شش هزار بیت متداول است. در سنه یک هزار و هشتاد و یک، بهار عمرش مبدل به خزان گردید.» (عاشقی عظیم آبادی، ۱۳۹۱: ۱۱۶۹)

آثار فانی کشمیری:

فانی به تبع شیخ خویش یعقوب صرفی، که اول بار او داستان سرایی را در کشمیر آغاز کرد و به تأسی از نظامی، آثار متعددی را در نظم و نثر آفریده است. علاوه بر منظومه‌های داستانی، او در غزل مهارت دارد و دیوان غزلیات او بر طبق نسخه ایندیا آفیس لندن دارای (۳۰۸) غزل است. آثار فانی نه بدین سبب که دارای اشعاری بینظیر در بین شعرای کشمیر است، باید مورد بررسی محققان قرار بگیرد، که به گفته دکتر تیکو که کار گردآوری، تصحیح و تحشیه دیوان فانی را بر عهده داشته است، بواسطه سهم بسزای که فانی در تربیت و پرورش شعرای صاحب نام در خطه کشمیر داشته حائز اهمیت است. در زیر آثار فانی کشمیری به کوتاهی معرفی میگردند.

آثار فانی شامل: دیوان اشعار (غزلیات، رباعی، قصاید)، چهار مثنوی با عناوین: مثنوی ناز و نیاز، مثنوی میخانه (ساقینامه)، مصدرالآثار (به تاسی از مخزن الاسرار نظامی را در ۱۰۶۷ هجری بنام شاهجهان سروده)، مثنوی هفت اختر. در نثر هم تجات المؤمنین، شرح عین العلم، کتاب "اخلاق عالم آرا"، "اخلاق محسنی" - که شرح نوع آوری در زمینه نظریه اعتدال است، در ۱۰۷۵ ق / ۱۶۶۴-۶۵ میلادی اقدام به نوشتن آن کرده است و در سال ۱۰۷۶ ق به اتمام رسیده است. این اثر از یک مقدمه و سه فصل تهذیب اخلاق، تدبیر منزل و سیاست مثنی و چند نصیحت در پایان کتاب تشکیل شده است. کتابی در باب اخلاق و کشورداری و خانواده که از "اخلاق ناصری" و "اخلاق جلالی" اقتباس کرده است. همچنین دیباچه‌ای بر مثنوی ملا شاه و کتاب دبستان المذاهب که عمده شهرت فانی مرتبط به آن است. گرچه بنا به ادله مبرهن است که از اساس انتساب این اثر به فانی باطل است.

دیوان فانی در صدو شصت و دو صفحه و توسط دکتر گل. تیکو^۱ گردآوری، تصحیح و تحشیه شده است. که شامل غزلیات و صدو شصت و پنج رباعی بوده و از قصاید در آن خبری نیست. لازم به ذکر است که از قصاید فانی، جز هجده بیت که در مدح شاهجهان سروده شده، و شیر علیخان لودی در مرآت الخیال آورده است چیزی در دست نیست.

فانی در دیوان خود شاهجهان، داراشکوه، امیرالامراء صمصام‌الدوله، ملاشاه بدخشی و ظفرخان احسن (حاکم کشمیر) را ستوده است. چنین به نظر میرسد که او پیشتر، به «شاهی» و «سلطانی» تخلص میکرد است:

بس که مدح پادشاه و شاهزاده گفته‌ام گاه «شاهی» شد تخلص گاه «سلطانی» مرا
(عابدی: ۱۹۶۴: ۷۵)

نوشاهی در کتب دو جلدی خویش در جلد دوم از دیوان ملا محسن فانی نام میبرد. (نوشاهی، ۱۳۹۰: ۱۰۱۸، ج ۲)

^۱ - دکتر تیگو متولد کشمیر که دکتر خود را از دانشکده ادبیات دانشگاه تهران گرفته و مقالاتی در حوزه تصوف و ترجمه‌هایی به زبان انگلیسی دارد. از اعضاء موسس انجمن ایران و هند و عضو انجمن آسیایی بنگال است. که این اثر را در سال ۱۳۴۲ همراه با کتابی بنام پارسی سرایان کشمیر که توسط انجمن ایران و هند به چاپ رسیده است.

مثنویهای فانی بترتیب عبارتند از: مثنوی ناز و نیاز، مثنوی میخانه، مثنوی مصدر الآثار، مثنوی هفت اختر. در ادامه به معرفی هر کدام از این آثار میپردازیم.

۱- مثنوی ناز و نیاز: (۱۹۲۸ بیت)

روایت یک داستان عاشقانه و تاریخی که بواسطه علاقمندی فانی به هند سروده شده است. «مثنوی ناز و نیاز» اولین مثنوی فانی، با عشق به سرزمین هند، و در سال ۱۰۴۲ به اتمام رسیده که در خدمت عنایت‌خان آشنا که پسر صوبیدار کشمیر ظفرخان احسن و خود شاعر بود پیشکش کرد و از وی صله طلبید. ملا عبدالقادر بدایونی از دانشمندان، شاعران و مورخان مشهور دوره اکبرشاه، پادشاه تیموریان، متأثر از این داستان عاشقانه، شرحی مفصل بر آن مینویسد همراه با جزئیاتی که در مثنوی دیده نمیشود. (همان: ۱۱)

۲- مثنوی میخانه: (۱۲۷۳ بیت)

دومین اثر فانی، درباره مناظره طبیعی کشمیر و ستایش آن دیار سروده شده است. در این اثر فانی کشمیر را آبروی کهکشان و سزاوار اقامت دارا شکوه میداند و در آن از باغها، رودخانه‌ها، نهرها و تفرجگاه‌های کشمیر نام برده است.

۳- مثنوی مصدر الآثار: (۱۵۹۸ بیت)

مثنوی "مصدرالآثار"، سومین اثر حکمی- اخلاقی و به نوعی شرعی- عرفانی فانی میباشد که به تقلید از منظومه حکمی- اخلاقی "مخزن الاسرار" حکیم نظامی در همان وزن و بحر با تفاوت‌های در داشتن دیباچه‌ای منثور و تعداد اثرها و محتوای که بیشترین مباحث شرعی- عرفانی در آن مطرح شده، سروده شده است. فانی با ورود به سلسله قادریه و طریقت منزل یافتن و آشنایی نزد عارف به نام خود، محب الله اله آبادی و متأثر از جهان بینی صوفیانه، مصدرالآثار را سروده است. خلق مصدرالآثار ره آورد جریان فکری و دینی جدید فانی میباشد.

دیدگاه فانی در این مثنوی آن است که شریعت و طریقت دو موضوع جداگانه نیستند و برای تقرب الهی هر دو لازم و ملزوم یکدیگرند. فانی مثنوی مصدر الآثار را سرمایه حیات خویش و عامل اصلی شهرتش میداند.

۴- مثنوی هفت اختر: (۲۵۵۸ بیت)

آخرین مثنوی فانی، در تتبع هفت پیکر و با نام "هفت اختر" نام دارد. علت نامگذاری آن به محتوای اثر برمیگردد که درباره هفت دلبر و داستانی عاشقانه از دلدادگی شاه‌ایران به شاهزاده خانم چینی میباشد. این اثر در سال ۱۰۶۸ هـ. قمری پایان یافت. و به پادشاه اورنگ زیب پیشکش نموده است. مهارت فانی در داستان‌سرایی در این مثنوی بخوبی نمایان است. (همان: ۲۲)

انتساب "دبستان المذاهب" به فانی کشمیری و تعارضات به آن:

اشاره به کتاب "دبستان المذاهب"، انتساب آن به فانی کشمیری و علت تصنیف آن در کتابها و تذکره‌های متعددی آمده است، که به برخی از آنها اشاره مینماییم.

مؤلف "تاریخ حسن"، پیر غلام حسن کهوپیهای فانی را از نزدیکان ملا یعقوب صرفی، شاعر بزرگ کشمیر میداند. اشاره به این نکته هم حائز اهمیت است که خود فانی در مصدرالآثار، درآیاتی اشاره به این موضوع کرده و مسلک الاخیار صرفی را، مرده ریگی برای خود میپندارد. دلیل تصنیف "دبستان مذاهب" را در تاریخ کشمیر چنین بیان میکنند که «بعد از تحصیل کمالات علوم قرآنی و نقلی اطراف و اکناف هندوستان را سیاحت نمود و نیک و بد زمانه بسیار آزموده و با هر ملّتی آشنایی کرده. تحقیقات حالات مذاهب و ملل بخوبی ساخته. کتاب دبستان مذاهب تصنیف فرمود.» (کهوپیهای، ۱۹۵۴: ۱۳)

نویسندگان "فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه حضرت عبدالظیم حسنی" نیز در نسخه‌های خود از دبستان المذاهب فانی نام می‌برند. (حافظیان، صدرایی خویی، ۱۳۸۲: ۸۴)

در "فرهنگ غدیر"، جواد محدثی در پاورقی صفحه ۴۶۱ از کتاب دبستان مذاهب نام برده و آن را از فانی کشمیری دانسته است. (محدثی، ۱۳۸۶: ۴۶۱)

ملکوم جان در کتاب دو جلدی "تاریخ کامل ایران" که توسط اسمعیل حیرت ترجمه و مهدی قمی نژاد آن را تصحیح و علی اصغر عبداللہی آن را گردآوری کرده در جلد اول بخش دوم از فانی با نام مؤلف دبستان المذاهب نام برده است. (ملکوم، ۱۳۸۰: ۱۱۷)

در فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه آستان حضرت معصومه (س) کتاب دبستان المذاهب از فانی را در دو نسخه سنگی نام برده است. (صدرایی خویی، ۱۳۸۳: ۹۳)

در ترجمه "فرق الشیعه نوبختی" در بخش فهرست کتابهای معروف علم فرق و کلام و رجال در اسلام، از شیخ محسن فانی کشمیری دبستان المذهب را نام می‌برد. «فانی کشمیر شیخ محسن (در گذشته در ۱۰۸۱ هـ) دبستان المذهب، چاپ سنگی بمبئی ۱۲۶۷ هـ. ق.» (نوبختی، ۱۳۵۳: ۲۷۵)

در "میراث مشترک ایران و هند" که مجموعه‌ای هشت جلدی است، در جلد چهارم بخش کاتبان به فانی اشاره شده است. از فانی کشمیری با عنوان مؤلف دبستان المذاهب نام برده است. (صدرایی خویی، مرادی، ذبیحی فر، ۱۳۹۱: ۱۵۰۹-۱۸۹۲، ج ۴)

در "فرق الشیعه نوبختی" شیخ محسن فانی را مصنف "دبستان المذهب" می‌داند. «فانی کشمیر شیخ محسن (در گذشته در ۱۰۸۱ هـ): دبستان المذهب، چاپ سنگی بمبئی ۱۲۶۷ هـ. ق.» (نوبختی، ۱۳۵۳: ۲۷۵)

"نامه ایران باستان" در بخش ادیان در ایران باستان و بررسی دین بودا در ایران باستان، کتاب دبستان المذاهب را منتسب به فانی کشمیری می‌داند. (مشکور، ۱۳۷۸: ۳۷۳)

عبدالصبور شاهین در "تاریخ قرآن" آن را به وی منتسب کرده اما شخصیت محسن فانی یا به بیان بهتر مؤلف کتاب دبستان المذاهب روشن ندانسته است. (شاهین، ۱۳۸۱: ۲۲۷، بخش ۲)

فانی بواسطه آثارش، از برجسته‌ترین دانشمندان عصر خود می‌باشد، اما عمده شهرت او به سبب اثر معروف "دبستان مذاهب" که توسط سر ویلیام جونز انگلیسی که در قرن نوزده میلادی به دنیای غرب معرفی شد، است.

گرچه این نسبت، با ذکر ادله و بررسی قرائن و شواهد گوناگون غیر واقعی می‌باشد.^۱ در این باره میتوان به مستندات اشاره نمود که از اصل نسبت "دبستان المذاهب" به فانی صحیح نمی‌باشد. برخی از آنها به شرح زیر می‌باشند.

- ^۱ دبستان مذاهب که اول بار توسط سر ویلیام جونز انگلیسی که در قرن ۱۹م به دنیای غرب معرفی شد. و طبق تفحص رضا زاده ملک و آن چه از متن این اثر بدست آمده، انتساب این اثر را به فانی کشمیری با توجه به دلایل متعدد غیر واقعی می‌داند. زیرا این اثر مربوط به موبد کیخسرو اسفندیار فرزند آذر کیوان است که از پیروان آیین دساتیری می‌باشد. و نکته قابل تامل آن که مصنف دبستان المذاهب با تمسک به شنیده‌های به برخی، بی مدرک و اساس به شیعه نسبت می‌دهد. از جمله سوره‌ای خیالی و جعلی. با نام ولایت با ۲۵ آیه ساختگی که تقلیدی ناشیانه و ناقص از قرآن است. که محدث نوری صاحب کتاب * فصل الخطاب * این معجزات را در کتابش آورده است. عباراتی که از جعلیات غلات است و به گفته محقق آشتیانی در * بحر الفوائد * از قرآن نیست و هر آشای به زبان عربی میتواند مانند آن را بیاورد. سوره‌هایی چون نورین و ولایت جز در کتاب دبستان المذاهب در هیچ منابع و مصادر شیعه از کتب اربعه متقدمه و متاخره یافت نمیشود که سلسله جنبان این سخن سر سلسله آنان یعنی * محمد بن عبد الوهاب (۱۲۰۶) هـ. ق. (است) نکته قابل اهمیت هم همانطور که در کتاب * فرهنگنامه علوم قرآن آمده است آن است که مصنف * دبستان المذاهب داعیه دار آیین ساختگی بوده و مقصود اصلی وی بدون اظهار شفاف آن - سست کردن پایه‌های اعتقادی متدینین ادیان دیگر و کشاندن آنها در جرگه معتقدان خود بوده است. (فرهنگنامه علوم قرآنی، دفتر تبلیغات اسلامی، ج ۱)

آیت الله حاج شیخ رضا استادی در "مقدمه‌ای بر ملل و نحل" در درس سوم خود به کتاب "دبستان المذاهب" پرداخته و آن را به فانی انتساب می‌دهد که «دبستان المذاهب از شیخ محسن بن حسن فانی کشمیری متوفای ۱۰۸۲ ه در دوازده تعلیم و بخش، (فارسی)، مکرّر در هند و ایران و اخیراً بصورت جالبی در تهران چاپ شده است. این کتاب مورد انتقاد شدید بوده و به گفته اساتید اصلاً نباید آن را کتاب شیعه به حساب آورد چون شامل برخی مطالبی که به هیچ وجه مورد قبول شیعه نیست و در عین حال یکی از مراجع این علم است. این کتاب در سال ۱۸۴۳ میلادی به زبان انگلیسی ترجمه شده است.» (استادی، ۱۳۸۰: ۱۵)

فتح الله نجارزادگان در "تحریف ناپذیری قرآن" با سوال کتاب دبستان المذاهب از کیست و انگیزه نگارش آن چه بوده است؟ نویسنده را ناشناس دانسته و سال وفات و تولد او را بر مبنای مطالب خود کتاب طرح می‌سازد. «استعمارگران انگلیسی نیز برای غرض مولف دبستان مذهب با وی همداستان شدند، چون کتاب دبستان مذهب نخستین بار توسط انگلیسیان معرفی و به انگلیسی ترجمه شده است.» (نجارزادگان، ۱۳۸۲: ۱۸۹) این کتاب اولین بار توسط ویلیام بیلی سفیر انگلستان در هند هم زمان با تسلط کمپانی هند شرقی بر این منطقه به طبع رسیده است. نجارزادگان در کتاب "سلامة القرآن من التحریف و تنفیذ الافتراء علی الشیعه الامامیه" به زبان عربی، به شرح و تفسیر آن که دبستان المذاهب از فانی کشمیری نیست می‌پردازد و دلایل خود را با استناد به تحقیقاتی که در این زمینه شده است – پژوهشهایی که استاد رحیم رضازاده ملک در اثر خود آوردند- بر می‌شمارد. (همان: ۴۰۷-۴۰۴)

رحیم رضازاده ملک طبق بررسی و تفحص، انتساب دبستان المذاهب به فانی را واهی دانسته و نتیجه می‌گیرد که «همه این قرائن و شواهد کافی است تا از بن دندان معتقد شویم که مؤلف دبستان المذاهب یکی از پیروان پرو پا قرص آذر کیوان و آیین دساتیری است، آن هم معتقدی مورد احترام سایر آذر کیوانیان و وی کسی جز مؤید کیخسرو فرزند اسفندیار فرزند آذر کیوان نیست.» و هدف از تألیف دبستان المذاهب توسط مؤید کیخسرو را این میدانند که: «مؤلف دبستان خود داعیه‌دار آیین ساختگی و قلابی بوده و غرض اساسیش بدون آن که اظهار کند سست کردن پایه‌های اعتقادی متدینین ادیان دیگر و کشاندن آنها در جرگه معتقدان خود بوده است.» (رضازاده ملک، ۱۳۶۲: ۵۸، ج ۲)

با توجه به آن چه ذکر شد، تعارضات در باب "دبستان المذاهب" بدان علت است که برخی از تذکره نویسان آورده‌اند که فانی برای کسب مقدمات دانشهای علمی و نقلی به سیاحت درهند پرداخته و آشنایی با مذاهب و نحله‌های گوناگون موجب تألیف این اثر شده است و این چنین است که این اسناد و مدارک بی‌پایه و مغرضانه، تنها باورها و دریافتهای تعدادی از افراد بی‌دانش بوده که ثبت شده است.

خصوصیات آثار فانی:

با دسترسی به آثار فانی میتوان از زوایای آشکار و نهان اندیشه و نگرش او آگاه گشت و با اشعار او که به سیاق شعر فارسی قرن نهم و برخوردار از نگرش واقع گرایانه و طبیعت گرایانه و نه امپرسیونیسم (برداشت آنی یا لحظه‌ای و نه بازنمایی عین واقعیت) است و شاگردانش نیز از شیوه او در خلق آثارشان بهره بردند، آشنا شد. شعر فانی کشمیری مربوط به اوایل دوره سبک هندی است و هنوز در آن از نازک‌خیالیه‌ها و بداعتهای زبانی غریب دوره دوم اثری نیست. پرداختن به مباحث عرفان و میادین آن و بیان حقایق معنوی در آثار منظوم او و بویژه مثنویهای او بطور کامل نمایان است.

حسین انصاریان در "عرفان اسلامی"، در حقیقت اخلاص و شرح آن به شعری از فانی کشمیری که برگرفته از مثنوی «ناز و نیاز» است، اشاره میکند. «معنی اخلاص در حقیقت طی مراحل توحید است و چون کسی چنین توفیقی بدست آورد، بدون شک هر گونه خیر و صلاح و نیکویی را بدست آورده و چنانچه از این مراحل محروم گردد، از تمام نیکیه‌ها و حقایق دور مانده است. ملا محسن فانی کشمیری در مناجاتی سوزان با حضرت ربّ العزّه، حقایق معنوی را این چنین بیان میکند.» (انصاریان، ۱۳۸۶: ۲۷، ج ۱۲) و به ابیاتی از شیخ اشاره میکند که مطلع آن بیت زیر است:

الهی آتش عشقی برافروز
که باشد همچو داغ لاله دل سوز

اطلاعات درباره زندگی فانی با توجه به اشعارش:

با استناد به مواردی که در تذکره‌ها، درباره زندگی و آثار فانی کشمیری آمده و برخی از اطلاعات نظیر، نام پدر، اساتید، ممدوح، شیخ طریقت وی و دانش و تبحرش در انواع علوم را نیز خود در ابیاتی از اشعارش به آنها اشاره نموده است.

فانی کشمیری اطلاعاتی نظیر نام پدر، نام اساتید، آشناییش به علوم مختلف و نظایر آن را در ابیاتی از مثنویهای خود بیان کرده است. خانواده او از عالمان دینی بودند. تحصیلات مقدماتی را نزد پدر میگذراند. درباره نام پدر نیز در بیتی از مثنوی "ناز و نیاز" آورده که:

شیخ محسن ماند از وجه حسن شیخ مومن ماند را با نصف آن
(عابدی، ۱۹۶۴: ۳۱۰)

فانی در علمی چون تفسیر قرآن، حدیث، فقه، شعر و ادب، منطق، صرف و نحو و فلسفه تحصیل علوم کرد و به شهرت رسید. در مثنوی ناز و نیاز به این موارد اشاره میکند.

گهی قرآن	نوشتم	گه کتابی	در ابر	خط	نهفتم	آفتابی
چه حکمتهاست	در علم	الهی	که بر	علمم	دید	عالم گواهی
مرا علم	طبیعی	هم طبیعی	است	که گله‌ها	زاده	طبع ربیعی است
در علم	کلام	افتاد	راهم	حکیم	آمد	بحکمت در پناهم
ریاضتها	کشیدم	در ریاضی	که شد	از من	ارسطو	نیز راضی
لب من	تا حدیثی	را عمل	کرد	زبانم	مشکل	فقه حل کرد
بدل حسن	از تصویر	کشیدم	کلام	الله	را	تفسیر کردم
بهر راهی	که میرقصم	قبول است	که در	دستم	چو دف	علم اصول است

(همان: ۴۰۹)

او در کودکی حافظ قرآن میشود. در بیتی این گونه اشاره میکند:

چو جلد از بس که کردم حفظ قرآن به زیر پوست دارم دوست پنهان
(همان: ۲۰۶)

همانطور که در شرح حال فانی کشمیری آمده، این شاعر عارف از لحاظ نسبی به شیخ یعقوب صرفی میرسد. از اساتید او، ملا محمد گانی و ملاحیرتی را میتوان نام برد. که در کشمیر از ایشان علوم شرعی و ادبی را آموخت. و شیخ میرک لاهوری که استاد شهزاده دارا شکوه و از عالمان زمان خود در آن دوره بود، نیز از اساتید دیگر فانی

کشمیری است. فانی از این استاد، علوم عالی و ادبیات فارسی و تفسیر قرآن و دیگر علوم که در آن زمان رایج بودند، را آموخت. وی در شأن اساتید خود در مثنویاتش بیت‌های را سروده است. در مثنوی ناز و نیاز به استادی "شیخ میرک لاهوری" اشاره کرده و مقام و منزلت وی را در دربار شاهجهان بیان میدارد.^۱

در مثنویهای "میخانه" و "مصدر الآثار" درباره مراد خود شیخ محب الله اله آبادی، شأن و جایگاه محب الله در تمایلات عارفانه فانی که بواسطه مریدی او به اله آبادی ایجاد شده، بخشی را اختصاص داده است. و با عنوان "در مدح حقایق و معارف آگاه عارف بالله شیخ محب الله" ابیاتی که به رابطه مراد و مرید و راهنمایی پیر اشاره دارد آورده است.

آنچه پیشتر نیز آورده شد که شهرت علم و دانش او به دربار شاهجهان میرسد و در اله آباد به مقام صدرات فایز می‌گردد. و با فتح بلخ توسط شهزاده مراد بخش و تسلط وی بر اموال محمد نذرخان، والی بلخ، دیوان فانی که در آن ابیاتی در مدح محمد نذر خان که چندی با او هم‌نشین بود، بدست می‌آید و مغضوب شاهجهان گشته و از مقام صدارت معزول می‌گردد.

بعد از بازگشتن از اله آباد در کشمیر به درس و بحث و تبلیغ دین پرداخت. محمدسالم، ملا محمد زمان نافع و غنی کشمیری از نامدارترین شاگردان وی می‌باشند. مسلم شاگرد غنی کشمیری در دیباچه دیوان غنی مینویسد: "درین کمالات بجناب فواضل ماب، عارف معارف حقانی، سالک مسلک سخندانی حضرت شیخ محسن فانی دامت علی سائر المسلمین فیوضانه انتساب داشت" و این نمایانگر ارادت غنی و شاگردانش به فانی کشمیری و جایگاه وی نزد ایشان است. (همان: ۵۱۰)

وفات فانی:

با عنایت به آنچه گفته شد، فانی شاعری عارف و عالمی صاحب نام، یکی از مورد توجه‌ترین ادیبان، زبانزد به حسن خلق و سحیة رضیة در دیار کشمیر است. او را در فضل و کمال بینظیر میدانند، که رتبت وی علاوه بر جایگاهش در ادب و فرهنگ کشمیر، با تربیت شاگردانی ممتاز و بنام نظیر غنی، سلیم و اصلح کشمیری در کشمیر ممتاز گردیده است. در باب هم‌نشینی فانی کشمیری با بزرگان و صاحب منصبان کشمیر و موقعیت اجتماعی او نیز به مجالست با شاهزاده داراشکوه اشاره شد، و این که فانی بواسطه جوهر ذاتی و صفاتی، مستعد درگاه شاهجهان گشته بود و همچنین از اعیان کشمیر به شمار می‌آمد و از لحاظ موقعیت اجتماعی و سیاسی نیز به همراهی فانی کشمیری در سمت دبیر رسائل با سفیر کشمیر در برخی تذکرها یاد شده است. جایگاه ادبی فانی در قرن یازدهم، بواسطه آثار وی و رابطه هم‌عصران او نظیر مفید بلخی قابل بررسی است و در مقام تصوف نیز فانی، خرقه خلافت از مولانا شیخ محب الله اله آبادی پوشید، و جایگاه اوبه عنوان شاعری عارف و بهره‌مند از فقر و تصوف در فرهنگ و

۱-

نظام الدین محمد شیخ میرک
چراغ دودمان مصطفی اوست
همه شهزادها شاگرد اویند
که یک شاگرد او دارا شکوه است.
(عابدی، ۱۹۶۴: ۴۹۰)

«که بود استاد من خوش طبع و زیرک
درین عصر او دین را راهنما اوست
همین بس عز و شان او که گویند
میان اهل دانش باشکوه است

ادب کشمیر ثبت است. و همچنین آنچه در تذکره‌های بخوبی مشهود است علاقه‌مندی فانی به شعر و فلسفه است.

پیر غلام حسن شاه درباره پایان عمر فانی می‌نویسد که: «فانی در آخر عمر خود از ملا محمد امین دار، تربیت سلوک یافت. فروتنی و شکستگی نفس از حد داشت مدت چهل سال در خدمت مرشد با کمال گذرانید.» (کهوپهای، ۱۹۵۴: ۴۲۶ ج ۳)

خواجه عبدالحمید اواخر زندگی او را در "ایران صغیر" اینگونه روایت میکند. «ملاحسن فانی، نابغه بزرگ عصر و شاعر و فیلسوف بود. تاریخ تولدش درست معلوم نیست اما از قرائن معلوم در حدود ۱۶۱۵ میلادی می‌باشد و تاریخ وفاتش "رفت فانی به عالم باقی" ۱۰۸۲ هجری (۱۶۷۱ میلادی) است.» (عرفانی، ۱۳۳۵: ۱۵۹)

ملاحسن فانی در سال ۱۸۰۲ هجری قمری/ ۱۶۷۱ میلادی چشم از جهان فرو بست و در محله گرگری سرینگر در صحن خانقاه دارا شکوه مدفون شده است. تاریخ وفات او از شعرش بدست آمده که گفته:

رفت فانی به عالم باقی (مصدر الآثار)^۱

او یکی از بزرگترین عالمان دینی در سده‌ای که می‌زیسته بود. تاریخ نویسان و تذکره نگاران هند و ایران از وی توصیف و تجلیل بسیار کرده‌اند. محمد صالح کنبوه، تاریخ نویس بزرگ عهد اورنگ زیب درباره تبحر علمی شیخ در "عمل صالح" می‌نویسد: «فانی شیخ محسن کشمیری جلوه سنج حسن کلام است و مانند بهار در کشمیر صاحب مقام، صاحبان معانی را با حسن وجوه بر صفحه بیان میدید. و سر انگشت قلمش عقیده از سر رشته معانی به نیکوترین وضعی می‌گشاید. فکرش آرایش ده دیوان سخن است و کلکش چهره آرائی بتان معنی فیض فیض اندوز کمالات طبعی و الهی بوده. درج گرامی جمیع علوم است.» (کنبوه، ۱۹۶۷: ۲۱۶)

نتیجه گیری:

در این پژوهش، به ابعاد مختلف زندگی و آثار فانی کشمیری پرداخته شده است. برخی تذکره نویسان از فانی کشمیری به عنوان فاضلی عارف، که شاعری دون شان وی بود نام برده شده است که نشانگر جایگاه ویژه علمی و عرفانی این شخصیت بزرگ است. او آن چنان در عرصه ادب و عرفان به جایگاه رفیعی رسید که در محضر او به استناد تذکره‌ها شاعرانی نام آور تلمذ کرده و از فضل و دانش او بهره‌مند شدند. مجموعه آثار وی مبتن طبع و قریحه سرشار وی است. مهمترین دستاورد این پژوهش این است که فانی، شاعر توانمندی از خطه کشمیر است که علاوه بر زبانی پخته، آراستگی و پیراستگی در اندیشه و کلامش، آشکار است، و از ذخایر خاص زبان شعر در آفرینش ترکیبات و تعبیرهای جدید بهره برده و واژه‌گزینی و ترکیب‌سازی از خصوصیات ویژه کلام اوست؛ به همین سبب جا دارد که بررسیها و پژوهشهای بیشتری در مسیر معرفی اندیشه و آثار این شاعر بزرگ صورت گیرد. آثار وی در نظم و در نثر نشان از توانمندی و ذوق بالای او دارد. آثار منظوم او از لحاظ سبکی، شعری با ویژگیهای اولیه دوره سبک هندی است که هنوز در آن از نازک‌خیالیه‌ها و بداعتهای زبانی غریب دوره دوم خبری نیست. خمسه سرایی وی سبب گشته که در شعر زبان و اندیشه را در خدمت گرفته و کاملاً صبغه دینی پیدا کند. سبک وی بیشتر به بابافغانی شباهت دارد.

^۱ - در ایران صغیر خواجه عبدالحمید درباره او می‌گوید: «ملاحسن فانی، نابغه بزرگ عصر و شاعر و فیلسوف بود. تاریخ تولدش درست معلوم نیست اما از قرائن معلوم در حدود ۱۶۱۵ میلادی می‌باشد و تاریخ وفاتش "رفت فانی به عالم باقی" ۱۰۸۲ هجری (۱۶۷۱ میلادی) است.» (عرفانی، خواجه عبدالحمید، ۱۳۳۵: ۱۵۹)

REFERENCES

- Arzo Siraj al-Din, Ali bin Husam al-Din (2004), *Majma' al-Nafayis*, edited by Muhammad Khan, Mehrnour, Ali Khan, Zeb al-Nisa, Sarafranz Zafar, Muhammad, Pakistan Persian Research Center, Iran and Pakistan, 3 volumes 1 and 3.
- Azad Belgrami, Mir Gholamali (2013), *Khazane Amerah*, edited by Niko Bakht Nasser Aslam Bey, Shakil, Tehran Institute of Human Sciences and Cultural Studies, first edition.
- Ostadi, Reza (2001) *An Introduction to the Nations and Nahl of Qom: Institute on the Way of Right*, Islamic Publications Office, two volumes, third edition
- Ansarian Hossein (2007), *Islamic mysticism of Faizpour researchers*, Mohsen Sabrian Mohammad Javad, Qom: Dar al-Irfan, 15 volumes, 12 volumes, first edition.
- Iman, Rahm Ali Khan (2007), *the selected ticket of Al-Lataif, Talkhis by Alizadeh Mehdi Alizadeh, Hossein, Tehran: Tahori.*
- Agha Bozor Tehrani Mohammad Mohsen (1993) *Shia works of Mashhad, Astan Quds Razavi, Islamic studies, 4 volumes. The third volume 3.*
- (1951), *Hadiya al-Arifin, the names of the authors and the works of the authors, Mohaghegh Baghdadi, Ismail Masaheh Khorasan, Muhammad Mahdi, Lebanon: Dar Ahya Al-Turath Al-Arabi. 2 volumes.*
- Tabrizi, Yar Ali bin Mohammad. (2003), *Riyad al-Afkar in the description of autumn and spring of Tehran University Publishing Center, first edition.*
- Tiko, Gol (1963), *selections from the Persian poets of Kashmir: Iran and India Association, Tehran.*
- John Malkam (2001) *The complete history of Iran*, translated by Hirat Ismail bin Mohammad Ali, edited by Qominejad, Mahdi, compiled by Abdullahi, Ali Asghar, Tehran, Afzun 2 volumes, the second volume of the first edition.
- Javed Malik Salim (2006), *Hadith of Kashmir in mortal poetry, Kashmiri Qand Parsi Quarterly Spring and Summer 1385, No. 34-33 and 228-222 .*
- Haj Seyed Javad Seyed Kamal (1992), *the eternal heritage of Tehran without the cultural consultation of the Embassy of the Islamic Republic of Pakistan.*
- Radfar, Abulqasem. (2006), *Kashmir, Tehran, Cultural Research Office, first edition.*
- Rezazadeh, Malik, Rahim (1983), *Al-Mahabih Primary School, Tehran, Tahor, first edition.*
- Sarkhosh, Mohammad Fazl. (1951), *Kalamat al-Shaara*, edited by Mohovi Lakhnavi, Mohammad Hossein, India Madrasa University, first edition.
- Seyed Naseri, Hamidreza (2010), *Kashmir, past, present, future, Tehran, mention of the first edition.*
- Shahin, Abdul Sabbour (2003) *History of the Qur'an, Yazdi scholar, Thani, Hadi, translator, Sidi, Hossein Mashhad, Astan Quds Razavi Company, published by Chalap I.*
- Safi, Qasim (2000) *The land and people of Pakistan, Tehran, Hasina Irshad.*
- Sadraei Khoei Ali Hafezian Babli, Abulfazl (2004), *list of lithographic books of the Astan library of Hazrat Masoumeh (pbuh), Qom Bagheri, first edition.*
- Abedi, Syed Mohammad Hasan (1964), *Fani Kashmiri Masnaviat, Srinagar, India, Secretary of Koh Noor Paris Academy, Delhi, first edition.*

- Ashqi Azim Abadi, Hasanqali Khan Bin Ali (2012), Remembering the Love of Tehran Heritage Documentary Two Volumes. Correction and Commentary by Haj Sayyid Jawadi, Sayyid Kamal Volume 1 Part B.
- Erfani Abd al-Hamid (1956) Iran Saghir or Tadzkiere of the Persian Poets of Kashmir with an introduction by Rezazadeh NazerzadehKermani Tehran autograph Iran first edition.
- Azimabadi, Ali bin Ibrahim bin Hassan Reza Khalil (2006), Saaf Ibrahim, editor of Muhadith, Mir Hashim Tehran Association of Cultural Artifacts and Masters, first edition.
- Kenbu, Mohammad Saleh (1967), Saleh's work known as Shah Jahan Nameh Tahshiya Yazdani Ghulam, edited by Qureshi Wahid, Lahore Shafiq Press, first edition.
- Kehviha Me Pir Ghulam Hasan (1954), History of Hasan, Srinagar, First Edition.
- Gopamovi, Mohammad Qadratullah (2008) Review of the results of thoughts, edited by Big Babapour, Yousef Islamic Resources Collection of Qom.
- Lodi, Shir Ali Khan (1998) The ticket of Maratha al-Khayal, Tehran, Rozenh, first edition.
- Metwally Abdullah (2017) Foundations and frameworks and pattern of embassy and correspondence of Iran during the Safavid era of Arak, Arak University, first edition.
- Muhaddi, Javad (2007) Farhang Ghadir, Qom Marouf, fifth edition.
- Mohammadi Najarzagdegan, Fathullah (2003), Salama Al-Qur'an Man Tahrif and Tanfid Al-Iftraat Ali Shi'a Al-Amami Tehran Mushar, second edition.
- Moradi Abolfazl, Zabihi Far Hojat, Sadrai Khoby, Ali (2012), The common heritage of Iran and India under the supervision of Marashi, Mahmoud, Qom: Grand Library of Hazrat Ayatollah Azami Marashi Najafi (RA) World Treasury of Islamic Manuscripts I 8 Volume Volume 4.
- Mashar, Khan Baba (1971), the list of Persian printed books of Tehran, the author of Tehran, Iran, 5 volumes, the second volume.
- Mashkoo, Mohammad Javad (1999), Nama Bastan, a collection of essays by Mir Mohammad Sadiq, Saeed Jalali, Nadreh, Tehran Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Musaheb, Gholamhossein (2013), Tehran Islamic Encyclopedia of Amir Kabir, volume 2, part 1, 4th edition.
- Mazaheri Hossein (2012) Knowledge of Islamic ethics, translated by Hadizadeh Majid Isfahan, Islamic Propaganda Office of Qom Seminary, 4 volumes, volume 1, volume 1, edition 1.
- Knowledge of Mohammad Hadi (2000) The incorruptibility of the Quran translated by Nasiri Ali Tehran Books Study and Compilation Organization Lessons in the humanities of the university.
- Nasr Abadi Mohammad Taher (1938) Tazkereh Nasrabadi Tehran Armaghan Print Ola.
- Navai Abdolhossein (1978 Shah Abbas Tehran, Iran Culture Foundation, Ola).
- Nobakhti Hassan ibn Musa (1974), Translated by the Shiite sect of Nobakhti Translated by Mushkur Mohammad Javad Tehran, Culture Foundation Iran First Edition.

Noshahi, Arif (2010) List of Persian manuscripts of the Central Library of Punjab University Lahore (Pakistan) (Azad Pirzadeh, Shirani Kaifi and general collections, 2 volumes, volume 2, part 2, first edition.

Daghestani Waleh Ali Qali bin Muhammad Ali (2013), Riyad al-Shaara ticket, Tehran Institute of Humanities and Cultural Studies corrected by Ashidari, Gita.

Hashempour Sobhani, Tawfiq (1999) A look at the history of Persian literature in India, Tehran, Publications of the Secretariat of the Council for the Development of Persian Language and Literature, first edition.

فهرست منابع فارسی

آرزو سراج‌الدین، علی بن حسام‌الدین. (۱۳۸۳)، مجمع‌النفایس، به تصحیح محمدخان، مهرنور، علیخان، زینب النساء، سرافراز ظفر، محمد، پاکستان: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، جلد ۳، جلد ۱ و ۳. آزاد بلگرامی، میر غلامعلی. (۱۳۹۰)، خزانه عامره، مصحح نیکو بخت، ناصر، اسلم بیگ، شکیل، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. چاپ اول.

استادی، رضا. (۱۳۸۰). مقدمه‌ای بر ملل و نحل، قم: موسسه در راه حق دفتر انتشارات اسلامی. دو جلد چاپ سوم. انصاریان، حسین. (۱۳۸۶)، عرفان اسلامی، محققان فیض پور، محسن، صابریان، محمد جواد، قم: دارالعرفان. ۱۵ جلد، جلد ۱۲، چاپ اول.

ایمان، رحم علیخان. (۱۳۸۶)، تذکره منتخب اللطایف، تلخیص از علیزاده، مهدی، علیزاده، حسین، تهران: طهوری. آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن. (۱۳۷۲)، مصنفات شیعه، مشهد: آستان قدس رضوی. پژوهشهای اسلامی. ۴ جلد، جلد سوم ۳.

----- (۱۹۵۱)، هدیة العارفین، اسماء المولفین و آثار المصنفین، محقق بغدادی، اسماعیل، مصحح خراسان، محمد مهدی، لبنان: دار احیا التراث العربی. ۲ جلد.

تبریزی، یارعلی بن محمد. (۱۳۸۲)، ریاض الافکار در توصیف خزان و بهار، تهران: مرکز نشر دانشگاهی. چاپ اول. تیکو، گ.ل. (۱۳۴۲)، برگزیده‌هایی از پارسی‌سرایان کشمیر، تهران: انجمن ایران و هند.

جان، ملکم. (۱۳۸۰) تاریخ کامل ایران، مترجم حیرت، اسمعیل بن محمد علی، مصحح قمی نژاد، مهدی، گردآورنده عبداللہی، علی اصغر، تهران: افسون، ۲ جلد. جلد دوم. چاپ اول.

جاوید، ملک سلیم. (۱۳۸۵)، حدیث کشمیر در شعر فانی کشمیری، فصلنامه قند پارسی بهار و تابستان ۱۳۸۵، ش ۳۳ و ۳۴، صص ۲۲۲-۲۲۸

حاج سید جواد، سید کمال. (۱۳۷۱)، میراث جاویدان، تهران: بیجا، راینزی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی پاکستان.

رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۸۵)، کشمیر، تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی چاپ اول.

رضازاده ملک، رحیم. (۱۳۶۲)، دبستان المذاهب، تهران: طهور. چاپ اول.

سرخوش، محمدافضل. (۱۹۵۱)، کلمات الشعراء، تدوین محوی لکهنوی، محمد حسین، هند: مدارس یونیورسیتی. چاپ اول.

سید ناصری، حمیدرضا. (۱۳۸۰)، کشمیر گذشته حال آینده، تهران: ذکر چاپ اول.

شاهین، عبدالصبور. (۱۳۸۲)، تاریخ قرآن، محقق یزدی ثانی، هادی، مترجم، سیدی، حسین، مشهد: آستان قدس رضوی، شرکت به نشر. چاپ اول.

صافی، قاسم. (۱۳۷۹)، سرزمین و مردم پاکستان، تهران: حسینیه ارشاد.
صدرایی خویی، علی، حافظیان بابلی، ابوالفضل. (۱۳۸۳)، فهرست کتابهای چاپ سنگی کتابخانه آستان حضرت معصومه (س)، قم: باقری. چاپ اول.

عابدی، سید محمد حسن. (۱۹۶۴)، مثنویات فانی کشمیری، سرینگر هند: سیکرتری آکادمی. کوه نور پریس دهلی. چاپ اول.

عاشقی عظیم آبادی، حسنقلی خان بن علی. (۱۳۹۱)، تذکره نشت عشق، تهران: میراث مکتوب دو جلد. تصحیح و تعلیق از حاج سید جوادی، سید کمال..... جلد اول بخش ب.

عرفانی، عبدالحمید. (۱۳۳۵)، ایران صغیر یا تذکره شعرای پارسی زبان کشمیر، با مقدمه رضازاده. ناظرزاده کرمانی، تهران: خودکار ایران. چاپ اول.

عظیم آبادی، علی بن ابراهیم بن حسن رضا خلیل. (۱۳۸۵)، صف ابراهیم، ویراستار محدث، میرهاشم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. چاپ اول.

کنبو، محمد صالح. (۱۹۶۷)، عمل صالح موسوم به شاهجهان نامه، تحشیه، یزدانی، غلام، تصحیح، قریشی، وحید، لاهور: شفیق پرس. چاپ اول.

کھویهای، پیر غلام حسن. (۱۹۵۴)، تاریخ حسن، هند: سرینگر. چاپ اول.
گوپاموی، محمد قدرت الله. (۱۳۸۷) تذکره نتایج الافکار، مصحح بیگ باباپور، یوسف، مجمع ذخائر اسلامی: قم. چاپ اول.

لودی، شیر علیخان. (۱۳۷۷) تذکره مرآة الخیال، تهران: روزنه. چاپ اول.
متولی، عبدالله. (۱۳۹۷)، مبانی و چهارچوبها و الگوی سفارتی و مکاتباتی ایران عصر صفوی، اراک: دانشگاه اراک. چاپ اول.

محدثی، جواد. (۱۳۸۶) فرهنگ غدیر، قم: معروف. چاپ پنجم.
محمدی نجارزادگان، فتح الله. (۱۳۸۲)، سلامه القرآن من التحریف و تنفید الافتراءات علی الشیعه الامامیه، تهران: مشعر. چاپ دوم.

مرادی، ابوالفضل، ذبیحی فر، حجت، صدرایی خویی، علی. (۱۳۹۱)، میراث مشترک ایران و هند، زیر نظر مرعشی، محمود، قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی (ره) گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی. ۸ جلد. جلد ۴.

مشار، خان بابا. (۱۳۵۰)، فهرست کتابهای چاپی فارسی، تهران: مولف- تهران- ایران ۵ جلد. جلد دوم.
مشکور، محمد جواد. (۱۳۷۸)، نامه باستان (مجموعه مقالات)، به اهتمام میر محمد صادق، سعید. جلالی، نادره، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مصاحب، غلامحسین. (۱۳۸۳)، دایره المعارف اسلامی، تهران: امیر کبیر جلد دوم بخش اول چاپ چهارم.
مظاهری، حسین. (۱۳۹۱)، دانش اخلاق اسلامی، مترجم هادی زاده، مجید، اصفهان: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۴ جلد. جلد اول. چاپ اول.

معرفت، محمد هادی. (۱۳۷۹). تحریف ناپذیری قرآن، ترجمه نصیری، علی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه (سمت). چاپ اول.

نصرآبادی، محمد طاهر. (۱۳۱۷)، تذکره نصرآبادی، تهران: ارمغان. چاپ اول.

نوایی، عبدالحسین. (۱۳۵۷)، شاه عباس، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، چاپ اول.

نوبختی، حسن بن موسی. (۱۳۵۳)، ترجمه فرق الشیعه نوبختی، مترجم مشکور، محمد جواد، تهران: بنیاد فرهنگ ایران. چاپ اول.

نوشاهی، عارف. (۱۳۹۰)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه مرکزی دانشگاه پنجاب لاهور (پاکستان) (مجموعه‌های آزاد، پیرزاده، شیرانی، کیفی و عمومی). جلد ۲. جلد ۲. بخش ۲. چاپ اول.

واله داغستانی، علیقلی بن محمد علی. (۱۳۹۰)، تذکره ریاض الشعرا، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. مصحح: اشیدری، گیتا.

هاشم پور سبحانی، توفیق. (۱۳۷۷) ه.ق. نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند، تهران: انتشارات دبیرخانه شورای گسترش زبان و ادب فارسی. چاپ اول.

معرفی نویسندگان

سپیده سادات نجم‌الدینی: دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
(Email: Sepidehnajmedini5811@gmail.com)
(ORCID: 0009-0006-1432-1202)

علیرضا صالحی: دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
(Email: ali-salehi@azad.ac.ir) (نویسنده مسئول)
(ORCID:)

فریده محسنی هنجانی: استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
(Email: f-mohseni@azad.ac.ir)
(ORCID:)

COPYRIGHTS

©2021 The author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, as long as the original authors and source are cited.

Introducing the authors

Sepideh Sadat Najm al-Dini: PhD student in Persian Language and Literature, South Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
(Email: Sepidehnajmedini5811@gmail.com)
(ORCID: 0009-0006-1432-1202)

Alireza Salehi: Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, South Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
(Email: ali-salehi@azad.ac.ir) : Responsible author
(ORCID:)

Farideh Mohseni Hanjani: Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, South Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
(Email: f-mohseni@azad.ac.ir)
(ORCID:)